

Faktory sblížení modelu světa ve střední Evropě na přelomu 19. a 20. století

JOSEF DOHNAL (BRNO)

Než začneme vést diskusi o tom, nakolik a případně proč docházelo k asimilaci modelů světa na přelomu 19. a 20. století ve středoevropském regionu, několik slov o tom, co modelem světa vlastně rozumíme a z jakých komponent se v našem pojetí aplikovaném na literární proces model světa skládá.

Model světa chápeme jako konstrukt individuální povahy, konkrétním individuálním vědomím nesený a projevy individua manifestovaný, ale současně jako konstrukt objektivně existující, sociálně sdílený, tedy jako aktivní interakci individua a vnějších podnětů. Je konceptem vznikajícím v subjektivním vědomí, do nějž se „láme“ objektivní svět a střetává se při tomto procesu se specifickými předpoklady konkrétního individua. Mohl by být i tím, co – nalezneme-li odezvu v tom, komu je prezentováno – může být důvodem akceptování z vnějšího prostředí přicházejícího modelu světa, podnětem k jeho sdílení; odtud by se pak brala možnost vnímat jinou kulturu založenou na jiném modelu světa, schopnost chápat ji, rozumět jí, případně „přestoupit“ na ni, postupně se s ní sžít, ba dokonce ji tvořivě rozvíjet či destruktivně rozbít.

Model světa manifestovaný v lidské komunikaci (lhostejno, zda v běžné denní komunikaci či ve specifické komunikaci umělecké, např. v konkrétním uměleckém díle) je z našeho pohledu tvořen třemi zásadními složkami, a to

- *konglomerátem obsahů*
- *konglomerátem struktur*
- *konglomerátem výrazových prostředků.*

Právě třetí z nich je způsobilý manifestovat, vyjevovat, přenášet „zevnitř ven“ oba další konglomeráty, které jsou výsostně niterné a bez svého vyjádření nemohou být sdíleny.

Model světa je tedy specifickým konstruktem, který však výrazně působí na své reálné i jen potenciální nositele, má tedy i významnou forma-

tivní složku. Jako takový může být i předávání, sdílení, může se stávat tím, co sblížuje nebo rozděluje příslušníky různých sociálních skupin.

Jaká byla situace ve sdílení modelů světa na přelomu 19. a 20. století ve středoevropském regionu?

Základním prvkem celého konce 19. století se stává významná internacionalizace obecně kulturních prvků, logicky tedy i modelu světa. Zatímco ještě v období kritického realismu se výrazněji připomínají národní specifika jednotlivých „kritických realismů“, zatímco i naturalismus nese stopy národních kultur (systémová práce s nářečními prvky, s konkrétními prostředímí spjatými s konkrétními regiony či městskými prostředímí), nejpozději symbolismus přináší výraznou tendenci k odhlédnutí od národních specifik a činí krok ke sjednocování zastánců určitého modelu světa v nadnárodním měřítku.

Ve středoevropském regionu se tento prvek pochopitelně projevuje rovněž – i zde je patrná tendence ke sblížování modelů světa a k přimykání k nim již nikoli na základě dřívějších principů, ale na základě sdílení podobného pocitu, podobných hodnot, stejných nebo podobných východisek.

Které že nejvýznamnější faktory tento jev spoluzpůsobují a provázejí? Volíme toto označení proto, že je velmi obtížné definovat, kde přesně je příčina a kde její následek; nebudeme proto hledat příčinné vztahy, ale spíše jen symptomy, jevy, které podle nás tento jev provázejí.

Z našeho pohledu se tedy jedná mimo jiné o následující faktory:

- minimálně vnitřně se rozpadají „velké jednoty“ – ať již státní či jiné útvary, postupně se dospívá k menším uskupením (mj. velmi výrazně klesá pocit sounáležitosti západoslovanských národů se státními útvary, k nimž patří)
- postupně a na základě jiných kritérií než dříve se diferencuje příslušnost k ideologickým doktrínám – vliv demokratizujícího ovzduší postupně narušuje kritéria do té doby převládající příslušnosti k náboženství, objevují se alternativní ideologické doktríny, a to v množství do té doby nevídaném
- proniká tendence méně reflektovat sociální stratifikaci
- vzniká tak postupně „podhoubí“ pro silnější diferenciaci menších skupin – ať již ideologickou či sociální – a snaha odlišit se, být jiný se postupně stává jednou z hybných sil existence jak jedinců, tak např. kulturních směrů a jejich stoupců

- prostor se stává „průchodnějším“ – cestování přináší kontakty s jinými entitami – kulturně se mohou identifikovat i „přes hranice“ – roste možnost srovnávat, poznávat, identifikovat se či odlišit se
- čas se „zrychluje“ a ztrácí svoji oddělující roli – synchronii se přidává stále významnější role
- projevuje se výrazně tendence „dočkat se změny“ – roste nespokojenost se současným stavem a hledání „nového“ je propojeno jednak s očekáváním a pak s příchodem nového století, jednak s pocitem, že „se něco musí stát“, protože stávající stav společnosti jakoby petrifikoval něco, co nemůže přetrvávat
- menší názorové „ostrůvky“ začínají být tolerovány, pokud výrazně nenarušují integritu vyšších jednot, anebo nesahají k jejich násilnému narušování
- roste potřeba komunikovat o do té doby tabuizovaných tématech jako jsou sex, smrt, odlišná sexuální orientace, ..., roste i tolerance k nim
- modely, autority, „základní díla“ se stávají rychle „majetkem všech“ – zkracuje se reakční doba
- jedinec pociťuje rozpornou touhu být „sám sebou“ a současně „nebýt sám“
- mění se kritéria pro posuzování významu/hodnoty lidského života – ten nabývá stále více hodnoty sám sebou, nikoli jen ve spojení s něčím jiným (vírou, vlastenectvím, dilem, výkonem, ...)

V konkrétních podmínkách sousedství českého, rakouského a německého kulturního prostředí se prosazují i další, výše uvedené rozvíjející jevy, jako např.:

- vyrovnává se sociální struktura blízkých regionů
- pořád ještě funguje stejná struktura státní moci, i když s různým přístupem k ní (Češi jsou však dosti konformní)
- vzájemná propojenost rakouského, německého a českého živlu
- jazyková blízkost, kdy většina obyvatel vládne alespoň částečně jedním společným jazykem (němčinou)
- kulturní hodnoty, které člověka obklopují, mají velmi podobnou podobu i hodnotu
- blízký styl života vyplývající z ostatních již jmenovaných faktorů
- sekularizace – sice postupná, ale relativně silná; projevuje se v oslabení moci církevních dogmat i jejich představitelů

Tyto změny nastávají postupně. Vznikají jako „stínové struktury“ přímo v dosavadních hodnotových mřížkách, které se oslabují co do svých normotvorných funkcí, rozšiřují do té doby sevřené rigidnější možnosti.

Sám pojem „norma“ se mění: touha po sebeprosazení posiluje význam kreativity, originality, odklonu od jiných. Objevuje se motiv zpochybnění normy, ba všech norem (stačí jen připomenout základní impuls, který „přehodnocování všech hodnot“ vtiskl Fridrich Nietzsche).

Roste tak možnost odklonit se od převládajícího modelu světa. Tato možnost tu pochopitelně byla vždy, jenže zdaleka nebyla tak široce využívána, zdaleka nikdy se jí nepřikládal takový význam a nikdy dosud nebyla tak snadno dosažitelná, aniž by z ní bezprostředně vyplývaly negativní důsledky pro jedince. To, co se dříve „schovávalo“, žilo v utajení, dostává se „na povrch“, „na oči“, tematizuje se jak v běžném životě, tak v kulturním dění. Platí to např. o emancipaci žen, kdy feministická hnutí v celé Evropě ovlivňují i dění ve středoevropském regionu.

Tyto hodnotové orientace výrazně ovlivňující modelování světa přesahují jednotlivé geograficky vymezené prostory, začínají se „přelévat“ mnohem rychleji a jsou stejně rychleji sdíleny.

Spojeno je to navíc s tendencí odchýlit se od oficiálního předkládaného modelu světa; u některých skupin pak jde přímo o snahu zpochybnit či zdiskreditovat takovýto oficiální model světa – a na svět přichází modelová antinomie par excellence. Vede to někdy až k černo-bílému vidění reality, „schválnému“ protestu. Protest se pojí se dvěma základními faktory – ideologií a příslušností ke skupině či – jak je to často nazýváno a vnímáno – generaci. Snad nikdy totiž zatím nebyla ona změna paradigmatu vidění světa natolik patrna, snad nikdy ještě nedocházelo k tak pronikavé změně oddělující od sebe dvě generace. Konflikt „otců“ a „dětí“ se tak stává jedním ze základních průvodních jevů oné smršti, která v chápání světa nastává. Namísto relativně jednoduchého modelu světa nastává čas synchronní mnohomodelovosti, plurality modelů světa, které spolu navzájem koexistují.

Podobně pak vzniká pocit uzavřeného a otevřeného časoprostoru. Zatímco dřívější model/modely tíhnou spíše k časové a prostorové homogenitě a uzavřenosti, v nových modelech se prosazuje (a je to tendence, která bude v budoucnu nabývat tempa) spíše otevřenost a pluralita. Dokladem se stává už symbolistická tvorba otevírající cestu mlhavosti, propojenosti, kontinuitě, prolnutí reality a „světů jiných“.